

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТІВ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ, А ТАКОЖ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ, УЧИНЕНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ (ВИТЯГИ)

Автор. кол.: Кікінчук В. В., Романюк В. В., Книженко С. О., Салманов О. В., Матюшкова Т. П., Манжай О. В., Шатрава С. О., Піддубна А. В.

1. Особливості криміналістичної характеристики незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами

Предметом злочинного посягання є вогнепальна, холодна та інші види зброї, вибухові пристрої та речовини. Вони можуть бути як виготовленими промисловим способом, переробленими, відремонтованими або саморобними. Типовими предметами кримінальних правопорушень цієї категорії є:

- вогнепальна зброя (автомати: Калашникова – усіх моделей, карабін «Сайга», пістолет-кулемет системи Шпагіна (ПКШ) «Скорпіон», пістолет-кулемет «Узі» та ін.; гранатомети: СПГ-9, РПГ-7, РПГ-18, РПГ-22, РПГ-26; пістолети: «Glock», «Beretta», «Colt», «Browning», «CZ», «Astra», «Bersa», «Grand Power», «Макарова», «Токарева» та ін.; револьвери: «Наган», «Smith&Wesson»; рушниці: мисливські, «Мосіна», СБТ, СВД, DSR та ін.) – 62 % вивчених кримінальних проваджень;
- боеприпаси (патрони, артилерійські снаряди) – 43 %;
- вибухові пристрої (гранати: Ф-1, РГД-5, РГН, ВОГ-25, постріли для підствольних гранатометів СПГ-9, РПГ-7; міни: МОН-40, МОН-50, МОН-90; запали; детонатори, капсулі-детонатори) – 34 %;
- вибухові речовини (тротил, тротиллові шашки, пластид, порох, гексаметилентріпероксиддіамін) – 23 %;
- холодна зброя (ножі, кастети, кортики, стилети, кинджали) – 18 %;
- сигнальні (стартові) пістолети, перероблені у вогнепальну зброю («Zoraki», «Atmaka», «Kral», «Blow» – 13 %; – зброя нелетальної дії (газова, з гумовими кулями) – 6 %;
- вогнемети (РПО А («Джміль»), РПО 16) – 2 %;
- пляшки з «коктейлем Молотова» – 1 %.

Обстановка вчинення кримінального правопорушення є важливим структурним елементом криміналістичної характеристики, яка детермінує поведінку злочинця, обрання ним об'єкта посягання, способу підготовки, вчинення та приховання кримінального правопорушення.

Криміногенна обстановка, що склалася в Україні за останні роки та зумовила різке зростання незаконного обігу зброї, пов'язана з наявністю тривалого збройного конфлікту на сході країни, війною з 24 лютого цього року, недбалою організацією охорони складів озброєнь та іншими негативними факторами.

Найчастіше місцями-джерелами походження зброї є: військові частини ЗСУ; військові частини, підрозділи правоохоронних органів; підприємства, організації, які здійснюють торгівлю, ремонт або використання зброї на законних підставах; оборонні виробництва; майстерні, приміщення з обладнанням, пристосованим для саморобного виготовлення або переробки зброї.

Місцями незаконного зберігання зброї найчастіше є:

- квартири, надвірні споруди, гаражі;

- тайники (схованки): у лісі, у приміщеннях;
- транспорт. Найчастіше зберігають незаконно зброю чи боєприпаси за місцем проживання, у тому числі родичів та інших осіб. Непоодинокими є випадки незаконного зберігання зброї, боєприпасів та вибухових речовин за місцем роботи.

Незаконне виготовлення зброї – кримінальне правопорушення, яке вчиняється виключно чоловіками. Це пов'язано з історичними традиціями виготовлення зброї. Найчастіше вчиняють вказані кримінальні правопорушення чоловіки таких вікових категорій: 50 років і старше – 9 %, 40–49 років – 27 %, 30–39 років – 34 %, 18–24 роки – 22 %, 16–17 років – 8 %. Переважна більшість злочинців (82 %) проживало в містах. Серед підозрюваних 94 % осіб ніколи раніше до кримінальної відповідальності не притягувалися, 3 % – мали одну судимість, 1 % – дві й більше судимостей.

Кримінальні правопорушення вчинялись одноосібно (55 %), у співучасті з іншими особами (25 %), у складі групи осіб за попередньою змовою (12 %), організованою групою або злочинною організацією (8 %).

Серед обвинувачених за вчинення кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу зброї 85 % мали середню або середньо-спеціальну освіту.

Особами, які використовують службове становище для розкрадання зброї, є:

- особи, яким зброю видано для виконання службових обов'язків (військовослужбовці, співробітники правоохоронних органів);
- матеріально-відповідальні, які зобов'язані забезпечити збереження зброї (начальники складів озброєння, командири підрозділів та ін.);
- особи, які безпосередньо виконують обов'язки з охорони озброєння (охоронці, часові);
- особи, які обслуговують, ремонтують зброю, а також виконують інші роботи в сховищах озброєння (наприклад, вантажно-розвантажувальні роботи);
- особи, до чийх обов'язки входить знищення, утилізація зброї.

Більшість злочинців мають досвід військової служби, у тому числі досвід бойових дій, навички поводження з вогнепальною зброєю та вибуховими пристроями. Високий відсоток злочинців, які служать, завершили військову службу або перебували в зоні бойових дій як добровольці чи волонтери.

Мотивами заволодіння зброї є:

- користь (46 %);
- спонукання мати зброю в особистому користуванні для самозахисту, охоти або рибальства, «про всяк випадок» (21 %);
- наміри з вчинення інших кримінальних правопорушень із застосуванням зброї (15 %);
- виконання охоронних функцій (10 %);
- бажання помсти на ґрунті негативних міжособистісних відносин (5 %);
- інтерес або колекціонування (3 %).

Типові способи вчинення незаконного обігу зброї:

- розкрадання вогнепальної зброї зі Збройних сил, МВС, Служби безпеки, Служби воєнізованої охорони;
- розкрадання вогнепальної зброї та окремих складових частин і механізмів на збройових заводах;
- кустарне виготовлення вогнепальної зброї;
- законне придбання нарізної і гладкоствольної спортивної чи мисливської зброї з подальшою передачею її в руки злочинців, незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення вогнепальної зброї;
- недбале зберігання вогнепальної зброї;
- контрабандне увезення зброї та боєприпасів через кордон.

Заволодіння зброєю здійснюється переважно такими незаконними способами:

- привласнення, крадіжка, грабіж, розбій із місць зберігання, використання, виготовлення, ремонтування, транспортування зброї (71 %);
- придбання в осіб або організацій, які: а) не мають право вчиняти дії, пов'язані з обігом зброї (12 %); б) мають право на законних підставах здійснювати торгівлю зброї (з відсутністю у особи права на її придбання) (1 %);
- дарування, передача в тимчасове володіння фізичними особами, співробітниками організацій, військових частин, які: а) не мають право вчиняти дії, пов'язані з обігом зброї (4 %); б) є законними власниками зброї (2 %);
- виготовлення нової зброї; переробка зброї з одного виду в інший; ремонт зброї, яка втратила свої характерні властивості (4 %);
- заволодіння шляхом обману, зловживання довірою (шахрайство), зловживання службовим становищем (4 %);
- вимагання зброї у фізичних, матеріально відповідальних, службових осіб, у розпорядженні яких є зброя (1 %);
- привласнення знайденої зброї (1 %). Найбільш поширеним є незаконне виготовлення вогнепальної зброї, наприклад, шляхом обрізу стволів та прикладів у рушниць; виготовлення пістолетів із газових, сигнальних та пневматичних пістолетів шляхом розточки (заміни) ствола та ін.

Способи переміщення (носіння, транспортування) зброї включають розміщення зброї: у сумках, портфелях, рюкзаках, валізах та інших предметах, що має злочинець (33 %); у кишенях одягу (21 %); в автомобілях і інших транспортних засобах особистого, службового чи громадського користування (19 %); у спеціальних пристосуваннях або порожнинах предметів (кобура, футляр, інвалідна коляска тощо) (15 %); у пересиланням поштовими відправленнями (8 %); у руках (4 %).

Типовими способами приховування аналізованих кримінальних правопорушень є:

- приховування зброї, її комплектуючих у речах, одязі, інших предметах, що є загальною рисою всіх кримінальних правопорушень. Як правило, заздалегідь вибирається місце для зберігання зброї та способи її маскуванню;
- знищення слідів кримінального правопорушення: знищення слідів рук; слідів проникнення в приміщення, що охороняється; підпал місця зберігання зброї, психологічний, фізичний вплив або підкуп свідків події, що властиве для більшості кримінальних правопорушень;
- приховування або знищення речових доказів, які властиві для таких кримінальних правопорушень: а) заволодіння зброєю шляхом викрадання, розбою – знаряддя, що застосовувалися для зламу перешкод, гільзи від зброї, яка використовувалася для розбійного нападу; б) виготовлення, переробка, ремонт, розроблення, виробництво зброї – інструмент, пристосування, обладнання; в) фальсифікація, видалення чи зміна маркування на зразках зброї; г) носіння, транспортування, перевезення, пересилання зброї – позбавлення від упаковки, пристосувань для маскуванню, приховування зброї;
- надання завідомо неправдивих показань, у тому числі й створення неправдивого алібі;
- підробка або знищення документів – найчастіше має місце під час вчинення привласнення, недбалого зберігання, порушення правил поводження, зберігання, використання, обліку, перевезення, необережного знищення або пошкодження, втрати, зіпсування зброї, шахрайського заволодіння зброєю. Частково підробляються справжні документи або виготовляються повністю підроблені документи;
- маскуванню: а) зброї шляхом розбирання на складові; представлення її як несправжньої під час переміщення; б) зовнішності, голосу злочинця при вчиненні вимагання, шахрайства, розбою та ін.;

– інсценування кримінального правопорушення, тобто створення події крадіжки або розбою замість привласнення, недбалого зберігання зброї та ін.

Зважаючи на вищевказані способи вчинення досліджуваних кримінальних правопорушень, їх **типові сліди можна класифікувати за такими групами:**

– для викрадення: сліди зламу на перешкодах, сліди рук, взуття, біологічні відділення людини, аудіо- та відеозапис рухів, дій, зовнішності злочинців на камерах спостереження;

– для розбою, грабежу: стріляні кулі, гільзи, вогнепальні ушкодження на перешкодах, тілесні ушкодження на потерпілих, сліди рук, взуття, одягу, біологічні відділення людини, сліди транспортних засобів, аудіо- та відеозапис з камер спостереження;

– для дарування, передачі в тимчасове володіння: розписки, документи на право володіння зброєю;

– для вимагання: документи, повідомлення в месенджерах з погрозами застосування насильства та вимагання зброї, аудіо- та відеозапис розмов вимагача з потерпілим, а також передача грошей під час затримання злочинця, спеціальна речовина на зброї та руках затриманого;

– для привласнення, зловживання службовим становищем: частково або повністю підроблені документи щодо обліку, зберігання, транспортування, ремонту, знищення зброї;

– для шахрайства: частково або повністю підроблені документи що посвідчують особу, стосуються обігу зброї;

– для придбання, передачі, збуту: гроші, спеціальна речовина на грошах та руках злочинця, аудіо- та відеозапис затримання збувальника на гарячому, документи на право торгівлі, володіння зброєю;

– для виготовлення, переробки, ремонту, розроблення, виробництва, фальсифікації, видалення чи зміни маркування, знищення або пошкодження: інструменти чи обладнання з переробки, обробки, виготовлення металевих виробів, документи з кресленнями конструкції зброї, частини зброї та комплектуючих виробів, речовини та компоненти для виготовлення зброї;

– для незаконного зберігання, переміщення (носіння, транспортування, перевезення, пересилання): підроблені документи на право володіння, переміщення зброї, футляри, ящики, пакети, одяг та інші речі, тайники, схованки зі слідами металізації, мастила та інших речовин, що виникли від контакту зі зброєю;

– для недбалого зберігання, порушення правил поводження, зберігання, використання, обліку, перевезення, необережного знищення або пошкодження, втрати, зіпсування: акти, довідки, журнали, доповідні записки та інші службові документи з перевірки порядку обігу зброї, аудіо- та відеозапис камер спостереження.

2. Особливості здійснення документування та досудового розслідування фактів незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами

В основу формування алгоритму розслідування фактів незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами необхідно включати дії і заходи, що сприяють ідентифікації осіб, причетних до їх вчинення.

Серед первинних і невідкладних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів як найбільш ефективних слід виокремити: огляд місця події; огляд зброї; огляд предметів і документів; призначення і проведення судових експертиз; перевірка за обліками осіб, раніше засуджених за вчинення аналогічних злочинів; перевірка за обліками виявленої зброї; допити свідків (громадян, посадових осіб); пошук і ототожнення особи за прикметами або залишеними слідами; пред'явлення для впізнання осіб,

предметів; контроль за вчиненням злочину; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та електронних інформаційних систем; встановлення конфіденційного співробітництва та ін.

У разі виявлення осіб, причетних до вчинення такого кримінального правопорушення: здійснення затримання; проведення особистого обшуку, освідчування; допит підозрюваного; пред'явлення для впізнання; проведення обшуку за місцем проживання, реєстрації та ін.

Пошук та фіксація фактичних даних про протиправні діяння, при розслідуванні фактів незаконного обігу зброї потребує використання положень КПК України, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дозвільну систему», накази МВС України та ін.

Важливою складовою забезпечення органами досудового розслідування Національної поліції України належного доказування в кримінальних провадженнях за фактом учинення кримінального правопорушення, пов'язаного з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, є документування відповідних фактичних даних, що здійснюється під час оперативно-розшукової діяльності, проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Основними негласними слідчими (розшуковими) діями, спрямованими на виявлення кримінальних правопорушень, які проводяться з метою фіксації даних про протиправні діяння, пов'язані з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, є: спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), моніторинг банківських рахунків (ст. 269-1 КПК України), аудіо-, відеоконтроль особи та місця (статті 260, 270 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), контрольоване вчинення злочину у формі контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки (ст. 271 КПК України) та інші заходи з використанням необхідних засобів та конфіденційного співробітництва згідно з КПК України, Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні. Послідовність проведення вказаних заходів та особливості документування залежать від обставин кримінального правопорушення, особи порушника, оперативної інформації та відомостей, що є в матеріалах конкретних оперативно-розшукових справ чи кримінальних проваджень.

Результатом документування зазначеного кримінального правопорушення є створення документів, які після відповідної оцінки та перевірки слідчим, прокурором можуть бути використані як докази в кримінальному провадженні. Результати документування оперативними підрозділами фактів незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами можуть бути використані як для забезпечення доказування в конкретному кримінальному провадженні, так і для інших цілей, встановлених КПК України та Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме: для виявлення відомостей щодо вчинення інших кримінальних правопорушень тощо.

З метою пошуку та фіксації фактичних даних про протиправні діяння, пов'язані з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, здійснюється **застосування запобіжних заходів (затримання), проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень, зокрема:**

- допит підозрюваного;
- відібрання зразків, необхідних для експертного дослідження: волосся, нігтів, змивів з рук (якщо проводилась оперативна закупівля зброї з використанням помічених коштів), крові тощо;

– допит свідків, які були присутні при огляді місця події, а також яким відомі інші обставини вчиненого кримінального правопорушення;

– приєднання до кримінального провадження документів або протоколів з відповідними додатками, у яких, наприклад, зафіксована адреса вебсторінок, які підозрюваний використовував з метою реклами або пропозицій придбати зброю;

– обшук приміщень: а) за місцем реєстрації, проживання, навчання або роботи підозрюваного; б) де здійснювались незаконні операції зі зброєю; в) у яких підозрюваний ймовірно перебував під час виходу в мережу Інтернет;

– направлення запитів до банків та банківських установ щодо надання інформації про рахунки, які належать юридичним та фізичним особам, які використовувались під час отримання коштів за збут зброї, бойових припасів або вибухові речовини, а також про рух коштів по таких рахунках;

– призначення судових експертиз щодо: вилучених зброї, бойових припасів або вибухових речовин, обладнання та предметів для їх виготовлення та перероблення; вилучених комп'ютерних платформ – комп'ютерно-технічна; вилучених слідів рук – дактилоскопічна; вилучена зброя, вибухівка – експертизи зброї та слідів і обставин її використання, вибухотехнічна; затриманої особи – психіатрична тощо.

При встановленні осіб, які підозрюються за кваліфікаційними ознаками незаконного поведіння зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, або класичним способом, важливо розуміти, що це не обов'язково особи, які володіють навичками написання комп'ютерних програм, оскільки будь-який сайт чи програму можна замовити або придбати. Кримінальні правопорушення цієї категорії у більшості випадків вчиняються групою осіб: одна особа створює відповідні інтернет-ресурси, аккаунти на платформі з продажу різних товарів, а інші члени групи – здійснюють виготовлення, поставки, переробку та доставку зброї, організовують збут, забезпечують отримання коштів від збуту та вживають заходів конспірації злочинної діяльності.

Пошук осіб, причетних до класичного незаконного обігу зброї, за допомогою мережі Інтернет вимагає значних витрат часу, засобів, а також ретельної організаційної роботи та її планування. У сприятливих умовах встановити таких осіб можна, наприклад, за результатами перегляду записів камер відеоспостереження, які встановлено в приміщеннях, де використовувались певні зони wi-fi, де постачальник (продавець) зброї виходив у мережу Інтернет; відбитками слідів пальців рук, що залишилися на портативних носіях інформації (флеш-пам'ять), клавішах, частинах комп'ютерної платформи, за результатами здійснення оперативним підрозділом оперативно-розшукових заходів тощо.

Варто пам'ятати, що швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень у цілому залежить від того, наскільки оперативно та якісно проведені першочергові слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, яка доказова база зібрана слідчими та оперативними підрозділами на початковому етапі досудового розслідування.

У кримінальних провадженнях щодо незаконного обігу зброї **підлягають доказуванню (з'ясуванню) такі обставини:**

– наявність факту незаконних дій зі зброєю (факт незаконного розповсюдження купівлі/продажу зброї за допомогою мережі Інтернет, а також осіб, які причетні до постачання, виготовлення або переробки зброї; факт спілкування продавця з покупцями зброї з приводу її збуту, що здійснювалось за допомогою мережі Інтернет чи іншим класичним способом тощо);

– де, коли і за яких обставин вчинено кримінальне правопорушення, пов'язане з незаконним обігом зброї (зокрема, схема оплати за придбану зброю та осіб, які причетні до отримання вказаних коштів);

– особа, яка вчинила діяння та відомості щодо притягнення її раніше до кримінальної відповідальності за аналогічні діяння;

- наявність обставин, що обтяжують покарання;
- відомості, що вказують на вчинення кримінального правопорушення однією особою чи групою осіб, встановлення ролі кожного члена групи (хто займався постачанням, організацією, виготовленням, переробкою зброї та ін.);
- кількість вилучених зброї, бойових припасів, вибухової речовини;
- спосіб поставки, перевезення зброї, вибухівки;
- використане для виготовлення зброї, вибухівки обладнання.

Під час допиту осіб, які підозрюються в незаконному обігу зброї, окрім загальних обставин, слідчий повинен встановити:

- чи має підозрюваний з числа друзів, знайомих осіб, які раніше притягалися до відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері незаконного обігу зброї;
- протягом якого часу підозрюваний займається виготовленням, переробкою, розповсюдженням зброї, боєприпасів або вибухових речовин;
- хто та яким способом підозрюваному постачає зброю;
- хто допомагав у організації створення такої схеми;
- яким чином використовувалась мережа Інтернет для збуту зброї;
- де та за які кошти було придбано комп'ютерне обладнання та засоби комунікації, що використовувались у злочинних цілях;
- які інтернет-ресурси використовувались для розміщення реклами та пропозицій щодо продажу зброї;
- хто створював чи допомагав у створенні інтернет-аккаунтів на платформах з продажу, як, коли, за яких обставин познайомились (установчі дані, адреса, телефон);
- яким саме інтернет-провайдером користувався та під яким ім'ям користувача («нікнеймом»);
- як часто змінювались контактні дані (телефон, e-mail, Skype, Viber, WhatsApp та ім'я користувача);
- який це був сайт або сторінка, тип цього інтернет-ресурсу (назва чата, блогу, сайту, назва електронної пошти), які у них URL-адреси та які на ній контактні дані було використано: e-mail, ICQ, Skype;
- під яким ім'ям (логіном) представлявся, яким чином домовлявся з покупцем про придбання зброї та який спосіб збуту зброї був рекомендований (контактний чи безкотактний);
- які інтернет-ресурси використовувались для подальшого придбання зброї (назва чата, сайту, номер ICQ, назва електронної пошти);
- яким чином отримувались гроші від продажу зброї;
- з якою фінансовою установою мав договір про переказ коштів від збуту зброї;
- як створювалась (у разі наявності) юридична особа, яка укладала договір про перерахування грошових коштів, на кого вона була оформлена;
- на кого, коли та за яких обставин відкривався банківський рахунок;
- яким чином проводилась конвертація та легалізація коштів, перевірка надходження грошових коштів;
- які банківські термінали для цього використовувались;
- які методи конспірації використовував постачальник з метою маскуванню своєї протиправної діяльності тощо.

Під час обшуку за фактами незаконного обігу зброї слідчому потрібно звертати увагу на предмети, що вказують на:

1. Використання комп'ютерного та іншого обладнання, засобів комунікації у протиправних цілях (комп'ютерне обладнання та засоби комунікації, комплектуючі деталі до них, цифрові модеми провідного та безпроводного інтернет-зв'язку, засоби цифрового відео- та аудіозв'язку (вебкамери, мікрофони, фото-, відеотехніка (якщо повідомлення про знаходження чи наявність зброї надходило у відео- або фотоформаті), телефонні

апарати мобільного зв'язку (вказавши номери IMEI), телефонні SIM-картки операторів стільникового телефонного зв'язку, використані пластикові пакування карток поповнення рахунку операторів інтернет-зв'язку та SIM-карток операторів мобільного телефонного зв'язку).

2. *Оплату за вчинені протиправні дії зі зброєю* (паперові чеки банківських установ про отримання грошових коштів, договори з банком чи банківськими установами про відкриття банківського рахунку, установчі документи про створення підприємства, установи, організації чи фізичної особи; пластикові магнітні картки банківських установ, кошти, які були предметом оперативної закупівлі зброї, боєприпасів або вибухових речовин; інші документи, які підтверджують здійснення грошових оборотів (накладні, розписки, чеки, декларації, договори тощо); кошти, цінності, інші предмети, які могли бути отримані в результаті вчинення протиправної діяльності).

З метою збирання доказів за фактом незаконного обігу зброї, чинне кримінальне процесуальне законодавство України передбачає використання спеціальних знань у формі проведення *судових експертиз, участі спеціаліста в слідчих (розшукових) діях, консультативної діяльності спеціаліста*.

Відповідно до п. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Фактичною підставою для призначення експертизи є потреба в наукових, технічних або інших спеціальних знаннях, які необхідні для вирішення завдань кримінального провадження. До спеціальних пізнань належать знання в певній галузі науки, техніки, мистецтві або ремеслі та інших окремих сферах людської діяльності. Зокрема для встановлення вищезазначених фактів та обставин кримінального провадження щодо незаконного обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин доцільно залучати фахівців, які мають відповідні спеціальні знання та професійні навички в галузі зброї, вибухотехнічної експертизи, експертизи зброї та слідів і обставин її використання, комп'ютерних технологій (для встановлення способу продажу).

Порядок та підстави залучення експерта до участі в розслідуванні визначається статтями 242–244 КПК України. Питання про те, чи необхідні спеціальні знання для вирішення питань, що виникли, слідчий вирішує самостійно, крім випадків обов'язкового проведення експертиз, які передбачені ч. 2 ст. 242 КПК України.

3. Особливості криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин із використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій

Використання всесвітньої мережі Інтернет, сучасних телекомунікаційних та інших технологій стало одним із новітніх способів незаконного обігу і розповсюдження наркотиків, причетними до якого стають, як правило, раніше судимі особи й організовані злочинні групи, що намагаються в такий спосіб приховати свою злочинну діяльність від правоохоронних органів, уникнути безпосереднього обміну наркотиків на гроші та, як наслідок, можливості бути затриманими «на гарячому».

Як організатори кримінальних правопорушень зазначені особи активно залучають до їх вчинення осіб, які мають спеціальні знання в галузі інформаційних технологій (наприклад, для створення вебсайтів, блогів, телеграм-ботів, технічної підтримки їх функціонування та ін.), молодь з числа осіб, які мають високий рівень матеріального забезпечення та бажання активно урізноманітнити своє життя, «спробувати все», у тому числі й вчинення кримінальних правопорушень (для спілкування в інтернеті із покупцями, для зняття з карток рахунків перерахованих ними грошових коштів та передачі їх організаторам),

наркозалежних осіб, а також осіб, раніше судимих за вчинення злочинів (зокрема, для розміщення «закладок»).

Злочинці використовують сучасні телекомунікаційні технології, зашифровані мережею Інтернет ресурси, псевдоніми, кодові слова, дотримуються заходів конспірації, координують свої дії та здійснюють обмін інформацією за допомогою різних телекомунікаційних мереж і мобільних застосунків.

Зазначені додатки мають властивості технології наскрізного шифрування, що дозволяє читати повідомлення лише учасникам листування (наприклад, WhatsApp) або мають функцію «секретний чат», повідомлення в якому видаляються автоматично залежно від часу, встановленого користувачем, та на серверах листування теж не зберігається (наприклад, Telegram). Зазначене суттєвим чином ускладнює виявлення та розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень.

Також особи, причетні до незаконного обігу наркотиків із використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій, активно використовують і здійснюють розрахунки за незаконні операції з наркотиками в грошових одиницях Національного банку (гривня), іноземній валюті та криптовалюти, а також легалізують отримані від збуту наркотиків грошові одиниці шляхом їх переводу у криптовалюту, у тому числі з подальшою легалізацією через офшорні компанії.

Так, у 2017 році учасники злочинної групи організували на території Києва та області діяльність так званих «майнінгових ферм», доходи від яких мали надавати законний вигляд грошовим коштам, отриманим від реалізації наркотичних засобів.

Криптовалюта за своєю суттю – це цифрові гроші, випуск та електронний облік яких заснований на технології блокчейн, яка являє собою побудований за певними правилами безперервний послідовний ланцюг блоків, що містять інформацію. Тобто вся інформація зберігається не в одному централізованому місці, а на безлічі електронних засобів, поєднаних мережею Інтернет. Історія транзакцій у блокчейні відкрита всім учасникам системи і незмінна, при цьому всі користувачі залишаються анонімними і мають рівні статуси.

Блокчейн можна представити у вигляді облікової книги записів про події у цифровому світі, єдиним способом змінити стан реєстру в якій це зробити транзакцію. При цьому записи в журнал транзакцій можуть вноситися тільки з відома більшості учасників мережі.

Це означає, що не можна непомітно видалити транзакцію з журналу або додати нову в нього. Технологія блокчейну базується на спеціальних алгоритмах шифрування, які потребують відповідного програмного забезпечення та комп'ютерного обладнання.

В Україні, як і в більшості країн світу, статус криптовалют залишається невизначеним. Згідно з роз'ясненням Національного банку України правова природа криптовалюти не дозволяє визнати її власне валютною цінністю, а лише грошовим сурогатом, що не має забезпечення реальною вартістю та не контролюється державними органами влади. Криптовалюта не може використовуватись фізичними та юридичними особами на території України як засіб розрахунку, оскільки це суперечить нормам українського законодавства. У той же час сам майнінг як процес електронних обчислень не заборонений.

Такі види діяльності, як купівля-продаж та майнінг криптовалют, відсутні в Класифікаторі видів економічної діяльності (КВЕД), водночас відсутня й заборона на операції з криптовалютами. Згідно зі ст. 42 Конституції України кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Листом Держстату від 5 жовтня 2018 року № 14.4-09/435-18 рекомендовано класифікувати майнінг та реалізацію криптовалют за КВЕДом 64.19 «Інші види грошового посередництва», а торгівлю (обмін) криптовалютами – за КВЕДом 66.19 «Інша допоміжна діяльність у сфері фінансових послуг, крім страхування та пенсійного забезпечення». У 2018 році до Верховної Ради України було внесено проект Закону «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні», який у серпні 2019 року був відкликаний.

Анонімність розрахунків у криптовалюті створює передумови для їх використання з метою легалізації грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, оплати заборонених до вільного обігу товарів, зокрема наркотиків, що визнано загрозливою тенденцією за результатами засідання Національного координаційного центру кібербезпеки при РНБО України ще у 2018 році.

Таким чином, у механізмі незаконного обігу наркотиків, що вчиняється з використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій, знаходять відображення певні закономірності, що зумовлені такими обставинами:

1) злочинці безпосередньо не знайомі один з одним та можуть мешкати в різних населених пунктах чи країнах. Окрім того, легалізація отриманих від незаконного обігу наркотиків коштів може відбуватись не в місці перебування збувальника, а в іншому місці (місцях);

2) злочинці спілкуються за допомогою різноманітних комп'ютерно-технічних засобів зв'язку, використовують спеціальні програми чи сервіси (у тому числі, телеграм-боти, електронну пошту, миттєву передачу повідомлень в режимі онлайн через програми типу ICQ, Skype, Viber, здійснюють переписку в режимі онлайн у форумах (чатах) сайтів тощо);

3) збувальник і покупець не зустрічаються для передачі наркотиків та коштів «з рук в руки», використовуючи електронні перекази, інші види безготівкових розрахунків та систему «закладок»;

4) до традиційних слідів вчинення цих видів злочинів додаються так звані «віртуальні» (або «цифрові» чи «комп'ютерні») сліди.

Зазначені обставини значно ускладнюють процес розслідування та фіксації обставин підготовки і вчинення незаконного обігу наркотиків, унеможливають свідчення підозрюваних або свідків про особливості зовнішності збувальників наркотиків, а також їх впізнання. До того ж використання злочинцями сучасних телекомунікаційних та інших технологій, комп'ютерно-технічних засобів та мережі Інтернет як способу вчинення злочину вимагає від слідчого, детектива і працівника оперативного підрозділу не лише якісного володіння навичками поведінки з комп'ютерною технікою та програмами, а й навичками пошуку, виявлення, фіксації та копіювання інформації, що міститься на комп'ютерах, смартфонах, різноманітних цифрових носіях інформації та телекомунікаційних засобах, на інтернет-ресурсах тощо.

Типовий механізм збуту наркотиків через мережу Інтернет є таким:

1. Створення збувальником спеціального інтернет-ресурсу для збуту наркотиків або розміщення відповідних оголошень, пропозицій чи реклами на вебсайті у мережі Інтернет, на сторінці в соціальній комп'ютерній мережі, або створення чат-боту в Telegram.

Створення спеціального інтернет-ресурсу для збуту наркотиків властиве організованим злочинним групам, до складу яких входять спеціалісти в галузі комп'ютерних технологій, які безпосередньо і виконують вказану роботу та відповідають за розміщення відповідного контенту, забезпечують інформаційну безпеку, здійснюють технічну підтримку роботи сайту тощо.

Розміщення відомостей – це процес публікації електронної інформації за допомогою комп'ютерного пристрою (платформи), що має підключення до інтернету та передає таку інформацію у вигляді пакетів даних, створюваних і оброблюваних на основі стандартів протоколу IP. Розміщення даних у вигляді тексту, аудіо-, відео- або графічних об'єктів, як правило, відбувається на власних або публічних інтернет-ресурсах: сайт, форум, чат, блог, дошка повідомлень та ін.

Під пропозиціями придбати наркотики розуміють розміщення інформації (текстова, графічна чи будь-яка інша) про наявність у особи певних видів наркотиків, які в подальшому можуть бути продані та доставлені покупцю. У пропозиціях можуть зазначатись способи поставки наркотиків та система оплати.

При цьому відомості про рекламу або пропозицію придбати наркотики можуть розміщатись як у відкритому, так і у завуальованому вигляді (останнє більш поширено). У завуальованому вигляді інформація про збут наркотиків може бути розміщена з використанням певних умовних термінів, наприклад, «конструктор Лего» – пристрій для виготовлення наркотиків, «сіль для ванн» – синтетичні наркотики; «легальні суміші», «легальні порошки», «рослинні препарати», «агрохімікати», «лабораторне обладнання та реактиви».

До складу так званого «конструктора Лего» входять: докладна інструкція з використання, легальні хімічні реактиви – гідроксид натрію, метіламін, етілацетат, з використанням яких навіть в умовах звичайної кухні стає можливим за п'ять-шість годин синтезувати «важкі» наркотики. При цьому спеціаліст у галузі хімії готовий надати консультації онлайн.

Окрім пропозицій про продаж наркотиків від окремих осіб конкретним адресатам під час безпосереднього спілкування у мережі Інтернет, у тому числі на інтернет-форумах, у соціальних комп'ютерних мережах тощо, на різноманітних сайтах може бути розміщена й пряма реклама наркотиків. Реклама придбання наркотиків – це текстова, графічна чи будь-яка інша інформація (дані) з описанням певних видів наркотиків, пропозицією їх придбання в будь-якій формі та будь-яким способом, що існує в електронному вигляді, зберігається на відповідних носіях і може створюватись, змінюватись чи використовуватись на комп'ютерних платформах.

У 2019 році було викрито діяльність злочинної групи з шести жителів Харкова і області (серед яких 31-річний організатор кримінального бізнесу зі збуту наркотиків через мережу Інтернет, який вже мав судимість за вчинення злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, і п'ять учасників віком від 25 до 36 років). За даними досудового розслідування, організатор розмістив у мережі Інтернет завуальоване оголошення, у якому пропонував працевлаштування за професією «кур'єр», і створив сайт-форум для пошуку потенційних покупців наркотиків і прийому замовлень. У кожного з учасників організованої групи були свої обов'язки: одні – отримували замовлення, інші – передавали наркотики через схованки-«закладки». Організатор закуповував оптові партії наркотиків і передавав так званим оптовим закладникам, які знаходили місця для товару, ховали наркотики і разом з координатами передавали роздрібним торговцям. Ті, знайшовши «закладку», фасували речовини на дози і робили свої схованки, фото яких з відповідними координатами в подальшому і потрапляли до замовника.

Оператор приймав замовлення, перевіряв надходження коштів і передавав клієнтам інформацію про місця схованок з наркотиками. Збут наркотиків таким чином відбувався через інтернет, особистого спілкування не було. Замовлення приймали через сайт-форум, місця схованок повідомлялися через інтернет-месенджери, гроші переводилися на електронні гаманці. Учасники групи отримували «зарплату» на банківську картку або через схованки готівкою.

Створення чат-боту в Telegram набуває поширення через можливість зробити його анонімним (що виключається у таких месенджерах, як Viber), відносно нескладність створення чат-бота у відносно нетривалій період часу (у середньому це вимагає кілька годин) для вебпрограміста, до якого звертаються злочинці.

Так, у 2020 році повідомлено про підозру в незаконному придбанні, зберіганні з метою збуту, а також збуті наркотичних засобів та психотропних речовин в особливо великих розмірах (ч. 3 ст. 307 КК України) членам організованої злочинної групи, які в період з квітня по грудень 2019 року займалися збутом особливо небезпечних наркотичних засобів та психотропних речовин через месенджер. За даними правоохоронців, також до злочинної діяльності залучалися неповнолітні, які за грошову винагороду робили на фасадах будинків написи з «рекламою» відповідної адреси створеної злочинцями групи у месенджері.

2. Пошук особою, яка бажає придбати наркотики, відомостей про реалізацію наркотиків на різноманітних вебсайтах. За необхідності завантаження та встановлення на своєму комп'ютері спеціального інтернет-браузера «TorBrowser», що дозволяє отримати доступ до прихованих інтернет-сайтів з продажу наркотиків. Також слід зазначити, що інформацію про адреси інтернет-ресурсів, електронної пошти, шифри, умовні терміни, за допомогою яких можна зв'язатись зі збувальником наркотиків, майбутній покупець наркотиків може отримувати й від інших осіб, які вже раніше придбавали наркотики у такий спосіб.

3. Встановлення контакту із особою, яка збуває наркотики через мережу Інтернет та розмістила відповідне оголошення на інтернет-ресурсі, шляхом переходу за посиланням, направлення електронного листа або повідомлення, у тому числі з використанням умовних термінів, шифрів, посиланням на осіб (постійних «клієнтів»), через яких отримав інформацію про можливість такого способу придбання саме за конкретними даними збувальника.

4. Узгодження питань про вид, обсяг наркотику, його ціну, спосіб і терміни оплати та передачі. Таке спілкування є взаємним, короткостроковим (у разі одноразового збуту) чи тривалим (при постійних контактах певних осіб з метою систематичного збуту наркотиків) та може здійснюватися різними способами: у режимі онлайн з використанням програм миттєвої передачі повідомлень (месенджерів) типу ICQ, Jabber, Skype, Viber, WhatsApp, Telegram та інших, листування на форумах (чатах) чи за допомогою електронної пошти. У подальшому злочинці можуть підтримувати зв'язок та спілкуватись за допомогою рухомого (мобільного) зв'язку, для чого вони обмінюються номерами мобільних телефонів (телефонними номерами SIM-карток).

5. Здійснення покупцем передоплати, як правило, може здійснюватися одним із зазначених способів:

- а) поповнення рахунку вказаного збувальником телефонного номеру;
- б) повідомлення секретного коду ваучера поповнення рахунку шляхом SMS-повідомлення;
- в) здійснення банківського переказу на вказаний збувальником банківський рахунок;
- г) переказ коштів з банківського рахунку покупця на вказаний збувальником банківський рахунок або номер телефону з використанням банківської картки, у тому числі віртуальної;
- г) сплата електронними платіжними засобами (наприклад, QIWI, PayPal), у тому числі такими, статус яких не визначено (наприклад, «біткоїнами»).

6. Після оплати покупець отримує від збувальника інформацію про місце, час та спосіб отримання наркотиків. Такі повідомлення про місце перебування наркотику та спосіб його отримання також можуть бути відправлені різними способами: розмова по телефону, відправка текстової інформації чи фотографії про місце приховування наркотику через інтернет чи SMS-повідомлення. Як спосіб передачі наркотиків використовують: доставку поштою, кур'єрською службою або самостійне забирання покупцем наркотику із обумовленого місця, у якому збувальником або його співучасником заздалегідь здійснена так звана «закладка».

«Закладкою» наркотиків називають їх схованку в різноманітних безлюдних або прихованих від людської уваги місцях, якими можуть бути: поштовий ящик, батарея опалення, електричний або пожежний щиток у під'їзді багатоповерхового житлового будинку, клумба з квітами поблизу житлових будинків чи у парках (скверах), покриття гаражів та їхні елементи тощо. При цьому наркотик маскується або упаковується таким чином, щоб не привертати до себе уваги сторонніх і уникнення вилучення сторонніми особами, а вся координація дій і обмін інформацією між співучасниками, а також із замовником здійснюється за допомогою телекомунікаційних мереж і мобільних застосунків, таких як Telegram, Viber, WhatsApp, Jabber, Skype та ін. Тому з метою затримання осіб «на

гарячому» при отриманні наркотиків із «закладок» потрібна розробка і реалізація комплексу оперативно-розшукових заходів чи оперативно-розшукових комбінацій або тактичних операцій та ін. (методика, тактика, реалізація та деталізація чого відома і має інформацію з обмеженим доступом).

7. Отримавши наркотик, покупець вживає його або реалізує іншим особам (залежно від мети придбання та обсягів придбаної партії).

8. Особи, які вчиняють злочини, пов'язані із незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, пересиланням чи збутом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів за допомогою мережі Інтернет, отримуючи грошові кошти через мережу задіяних осіб, відкритих карткових рахунків чи в інший спосіб, використовують їх у різноманітних, у тому числі злочинних цілях. Зокрема, розраховуються зі співучасниками, витрачають грошові кошти на придбання, виготовлення чи виробництво нових партій наркотиків та ін. Непоодинокими є випадки, коли такі злочинні угруповання також придбають і зброю.

Інформація про факти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, здійснюваний з використанням мережі Інтернет, **може бути отримана правоохоронними органами з таких джерел:**

- 1) слідчим під час розслідування інших злочинів у інших кримінальних провадженнях;
- 2) детективом чи працівником оперативного підрозділу під час проведення оперативно-розшукових заходів та від джерел оперативної інформації;
- 3) із заяв чи повідомлень громадян про виявлення у мережі інтернет-сайтів, сторінок у соціальних комп'ютерних мережах із оголошеннями про продаж наркотиків.

Протидію розглядуваному виду злочинів можна умовно поділити на два напрями.

Перший напрям реалізується шляхом здійснення взаємодії з підрозділами протидії кіберзлочинності та оперативно-технічними підрозділами поліції. При цьому ініціатива в протидії цим злочинам переходить від слідчого, детектива, оперативних працівників Департаменту протидії наркозлочинності або карного розшуку до вказаних підрозділів, які за допомогою використання можливостей технічних засобів здатні отримати додаткову інформації про злочинців, їхні дії тощо та задокументувати їх причетність до злочину.

Другий напрям є класичним у діяльності оперативних підрозділів щодо протидії наркозлочинності та полягає насамперед у використанні можливостей штатних та позаштатних негласних працівників (ст. 275 КПК України, ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Зазначені особи, безпосередньо перебуваючи в злочинному середовищі, здатні отримувати інформацію про факти підготовки та вчинення злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, у тому числі й безконтактного збуту наркотичних засобів через мережу Інтернет.

Це зумовлено тим, що злочинцям, крім збуту наркотиків вказаним шляхом, необхідно вчиняти низку інших злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, а саме: придбання наркотичних засобів та прекурсорів для їх виготовлення, зберігання вказаних речовин, виготовлення або виробництво наркотичних засобів, їх транспортування тощо.

Увесь цей ланцюг злочинної діяльності пов'язаний із залученням значної кількості осіб, що зрештою призводить до надходження до правоохоронних органів інформації про підготовку та вчинення досліджуваних злочинів. Використовувати довірливі, дружні або ділові зв'язки з метою встановлення конфіденційного співробітництва доцільно з особами, які найчастіше причетні до незаконного обігу наркотиків, а саме:

- 1) споживачами наркотиків, які не користуються послугами наркоторговців, самостійно придбають або виготовляють наркотичні засоби чи об'єднуються в групи споживачів для забезпечення наркотиками, приєднуються з цією метою до інших неформальних об'єднань, фактично орієнтованих на вживання, виготовлення та збут наркотиків;
- 2) споживачами наркотиків, які користуються послугами наркоторговців. Останні зі свого боку використовують таких споживачів для роздрібної торгівлі наркотиками та залучення до їх немедичного вживання інших осіб;

3) хіміками, технологами, хіміками-лаборантами хімфармпідприємств, науково-дослідних інститутів, які у своїй роботі використовують чи мають доступ до реактивів і прекурсорів, що можуть використовуватися як сировина для виготовлення синтетичних наркотиків;

4) раніше засудженими за злочини у сфері незаконного обігу наркотиків;

5) особами, які раніше притягувались до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері незаконного обігу наркотиків;

6) медичним персоналом, що за своїми функціональними обов'язками має доступ до наркотичних лікарських засобів;

7) особами певного походження, які схильні до вчинення незаконного обігу наркотиків (відповідно до територіальних особливостей наявного населення або того, що мігрує між областями, наприклад роми, представники народів, що проживають на Кавказі, тощо);

8) працівниками ІТ-сфери, які є споживачами наркотиків, що використовують наявні знання та навички у сфері інформаційних технологій для придбання чи (і) збуту наркотиків через мережу Інтернет.

4. Особливості здійснення досудового розслідування фактів збуту наркотичних засобів з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій

Основними негласними слідчими (розшуковими) діями, спрямованими на виявлення кримінальних правопорушень, які проводяться з метою фіксації даних про протиправні діяння, вчинені з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій при розслідуванні фактів збуту наркотичних засобів є: спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), моніторинг банківських рахунків (ст. 269-1 КПК України), аудіо-, відеоконтроль особи та місця (статті 260, 270 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), контрольоване вчинення злочину у формі контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки (ст. 271 КПК України) та інші заходи з використанням необхідних засобів та конфіденційного співробітництва згідно з КПК України, Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні.

Послідовність проведення вказаних заходів та особливості документування залежать від обставин кримінального правопорушення, особи порушника, оперативної інформації та відомостей, що є в матеріалах конкретних оперативно-розшукових справ чи кримінальних проваджень.

Результатом документування зазначеного кримінального правопорушення є створення документів, які після відповідної оцінки та перевірки слідчим, прокурором можуть бути використані як докази в кримінальному провадженні. Результати документування оперативними підрозділами фактів збуту наркотичних засобів можуть бути використані як для забезпечення доказування в конкретному кримінальному провадженні, так і для інших цілей, встановлених КПК України та Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме: виявлення відомостей щодо вчинення інших правопорушень тощо.

З метою пошуку та фіксації фактичних даних про протиправні діяння, вчинені з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій при розслідуванні фактів збуту наркотичних засобів, здійснюється **застосування запобіжних заходів (затримання), проведення слідчих і процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень, зокрема:**

- допит підозрюваного;
- відібрання зразків, необхідних для експертного дослідження: волосся, нігтів, змивів з рук (якщо проводилась оперативна закупівля наркотиків з використанням помічених коштів), крові тощо;
- медичне освідчування підозрюваного на предмет встановлення слідів ін'єкцій та інших зовнішніх ознак вживання ним наркотиків;
- допит свідків, які були присутні при огляді місця події, а також яким відомі інші обставини вчиненого кримінального правопорушення;
- приєднання до кримінального провадження документів або протоколів з відповідними додатками, у яких, наприклад, зафіксована адреса інтернет-сторінок, які підозрюваний використовував з метою реклами або пропозицій придбати наркотики;
- обшук приміщень: а) за місцем проживання, навчання або роботи підозрюваного; б) де здійснювались незаконні операції з наркотиками; в) у яких підозрюваний ймовірно перебував під час виходу у мережу Інтернет;
- тимчасове вилучення записів камер спостережень, у яких зафіксовано перебування підозрюваного в приміщеннях чи інших місцях, де він виходив у мережу Інтернет (інтернет-клуби, зони покриття wi-fi тощо), комп'ютерного обладнання та засобів комунікації, які використовував підозрюваний;
- направлення запитів до інтернет-провайдерів стосовно надання інформації щодо користувачів інтернет-сайтів та власників поштових скриньок;
- направлення запитів до банків та банківських установ щодо надання інформації про рахунки, які належать юридичним та фізичним особам, які використовувались під час отримання коштів за збут наркотиків, а також про рух коштів по таких рахунках;
- призначення судових експертиз щодо: вилучених наркотиків, обладнання та предметів для їх виготовлення та вживання – хімічна (протягом доби); вилучених комп'ютерних платформ – комп'ютерно-технічна; вилучених слідів рук – дактилоскопічна, затриманої особи – наркологічна, психіатрична.

При встановленні осіб, які займаються збутом наркотичних засобів з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, важливо розуміти, що це не обов'язково особи, котрі володіють навичками написання комп'ютерних програм, оскільки будь-який сайт чи програму можна замовити або придбати. Кримінальні правопорушення цієї категорії у більшості випадків вчиняються групою осіб: одна особа створює відповідні інтернет-ресурси, а інші члени групи здійснюють виготовлення та доставку наркотиків, організовують їх збут, забезпечують отримання коштів від збуту та вживають заходи конспірації злочинної діяльності.

Пошук осіб, причетних до незаконного обігу наркотичних засобів за допомогою мережі Інтернет, вимагає значних витрат часу, засобів, а також ретельної організаційної роботи та її планування. У сприятливих умовах встановити таких осіб можна, наприклад, за результатами перегляду записів камер відеоспостереження, які встановлено у приміщеннях де використовувались певні зони wi-fi, де збувальник наркотиків виходив у мережу Інтернет; відбитками слідів пальців рук, що залишилися на портативних носіях інформації (флеш-пам'ять, диски), клавішах, частинах комп'ютерної платформи, за результатами здійснення оперативним підрозділом оперативно-розшукових заходів тощо.

Варто пам'ятати, що швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень у цілому залежить від того, наскільки оперативно та якісно проведені першочергові слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, яка доказова база зібрана слідчими та оперативними підрозділами на початковому етапі досудового розслідування.

У кримінальних провадженнях щодо збуту наркотичних засобів **підлягають доказуванню (з'ясуванню) такі обставини:**

- наявність факту незаконних дій з наркотичними засобами (факт незаконного поширення інформації щодо купівлі/продажу наркотиків за допомогою мережі Інтернет, а також осіб, які причетні до розміщення такої інформації;

- факт спілкування продавця з покупцями наркотиків з приводу їх збуту, що здійснювалось за допомогою мережі Інтернет чи іншим способом;
- де, коли і за яких обставин вчинено кримінальне правопорушення, пов'язане з наркотиками (зокрема, схема оплати за придбані наркотики та осіб, які причетні до отримання вказаних коштів);
- особа, яка вчинила діяння, та відомості щодо притягнення її раніше до кримінальної (адміністративної) відповідальності за аналогічні діяння;
- наявність обставин, що обтяжують покарання;
- відомості, що вказують на вчинення кримінального правопорушення однією особою чи групою осіб, встановлення ролі кожного члена групи (хто займався організацією, збутом, заготівлею тощо);
- кількість вилучених наркотичних засобів;
- спосіб виготовлення наркотичних засобів;
- використане для виготовлення наркотичних речовин обладнання;
- сировина, що використовувалася для виготовлення наркотичних засобів, джерело її постачання;
- чи залучалися неповнолітні особи до вживання наркотиків;
- які обставини сприяли вчиненню цього кримінального правопорушення.

Під час допиту осіб, які підозрюються у збуті наркотичних засобів з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, окрім загальних обставин, слідчий повинен встановити:

- чи має підозрюваний з числа друзів осіб, які притягалися до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері незаконного обігу наркотиків;
- чи вживає особа наркотики, якщо так, то які, з якого часу, їх дозування;
- протягом якого часу підозрюваний займається розповсюдженням наркотиків;
- хто є ініціатором та організатором схеми збуту наркотиків з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій;
- хто допомагав у організації створення такої схеми;
- яким чином використовувалась мережа Інтернет для збуту наркотиків;
- де та за які кошти було придбане комп'ютерне обладнання та засоби комунікації, що використовувались у злочинних цілях;
- які інтернет-ресурси використовувались для розміщення реклами та пропозицій щодо продажу наркотиків;
- хто створював чи допомагав у створенні інтернет-сайту, як, коли, за яких обставин познайомились (установчі дані, адреса, телефон);
- яким саме інтернет-провайдером користувався та під яким ім'ям користувача («нікнеймом»);
- яка назва інтернет-сайту, що використовувався для продажу наркотиків;
- як часто змінювалися контактні дані (телефон, e-mail, Skype, Viber, WhatsApp та ім'я користувача);
- скільки інтернет-сайтів було створено або використано для організації продажу наркотиків;
- з якого місця та в який час виходив у мережу Інтернет з метою ознайомлення з пропозиціями купівлі/продажу наркотичних засобів;
- який це був сайт або сторінка, тип цього інтернет-ресурсу (назва чату, блогу, сайту, назва електронної пошти), які в них URL-адреси та які на ній контактні дані було використано: e-mail, ICQ, Skype;
- під яким ім'ям (логіном) представлявся, яким чином домовлявся з покупцем про придбання наркотиків та який спосіб збуту наркотиків був рекомендований (контактний чи безконтактний);

- які інтернет-ресурси використовувались для подальшого придбання наркотиків (назва чату, сайту, номер ICQ, назва електронної пошти);
- яким чином одержувались гроші від продажу наркотиків;
- з якою фінансовою установою мав договір про переказ коштів від збуту наркотичних засобів;
- як створювалась (у разі наявності) юридична особа, яка укладала договір про перерахування грошових коштів, на кого вона була оформлена;
- на кого, коли та за яких обставин відкривався банківський рахунок;
- яким чином проводилась конвертація та легалізація коштів, перевірка надходження грошових коштів;
- які банківські термінали для цього використовувались;
- які методи конспірації використовував наркозбувальник з метою маскування своєї протиправної діяльності тощо.

Під час обшуку за фактами незаконного збуту наркотичних засобів з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, слідчому потрібно звертати увагу на предмети, що вказують на:

1. Використання комп'ютерного обладнання та засобів комунікації у протиправних цілях (комп'ютерне обладнання та засоби комунікації, комплектуючі деталі до них, цифрові модеми провідного та безпроводного інтернет-зв'язку, засоби цифрового відео- та аудіозв'язку (вебкамери, мікрофони, фото- відеотехніка (якщо повідомлення про знаходження чи наявність наркотиків надходило у відео- або фотоформаті), телефонні апарати мобільного зв'язку (вказавши номери IMEI), картки поповнення рахунку операторів інтернет-зв'язку та стільникового телефонного зв'язку, телефонні SIM-картки операторів стільникового телефонного зв'язку, використані пластикові пакування карток поповнення рахунку операторів інтернет-зв'язку та SIM-карток операторів мобільного телефонного зв'язку).

2. Оплату за вчинені протиправні дії з наркотиками (паперові чеки банківських установ про отримання грошових коштів, договори з банком чи банківськими установами про відкриття банківського рахунку, установчі документи про створення підприємства, установи, організації чи фізичної особи; пластикові магнітні картки банківських установ, кошти, які були предметом оперативної закупівлі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; інші документи, які підтверджують здійснення грошових оборотів (накладні, розписки, чеки, декларації, договори тощо); кошти, цінності, інші предмети, які могли бути отримані в результаті вчинення протиправної діяльності).

З метою збирання доказів за фактом збуту наркотиків, чинне кримінальне процесуальне законодавство України передбачає використання спеціальних знань у формі проведення **судових експертиз, участі спеціаліста в слідчих (розшукових) діях, консультативної діяльності спеціаліста.**

Відповідно до п. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Фактичною підставою для призначення експертизи є потреба в наукових, технічних або інших спеціальних знаннях, які необхідні для вирішення завдань кримінального провадження. До спеціальних пізнань належать знання у певній галузі науки, техніки, мистецтві або ремеслі та інших окремих сферах людської діяльності.

Зокрема для встановлення вищезазначених фактів та обставин кримінального провадження щодо збуту наркотичних засобів з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій доцільно залучати фахівців, які мають відповідні

спеціальні знання та професійні навички в галузі комп'ютерних технологій, наприклад інженерів-програмістів, системних адміністраторів та ін.

Порядок та підстави залучення експерта до участі в розслідуванні визначається статтями 242–244 КПК України. Питання про те, чи необхідні спеціальні знання для вирішення питань, що виникли, слідчий вирішує самостійно, крім випадків обов'язкового проведення експертиз, які передбачені ч. 2 ст. 242 КПК України.

У кримінальних провадженнях за фактом збуту наркотичних засобів особливо важливе значення має своєчасне вирішення **трьох категорій експертних завдань**:

1) класифікаційних (встановлення належності об'єктів до стандартизованого або довільного класу);

2) діагностичних (виявлення слідів наркотиків, встановлення стану об'єктів; існування факту і його особливостей; встановлення причинно-наслідкових зв'язків, часу факту тощо);

3) ідентифікаційних (ототожнення цілого об'єкта, встановлення єдиного джерела походження).

До основних експертиз, що вирішують ідентифікаційні питання при розслідуванні збуту наркотиків, є дактилоскопічна і почеркознавча. До основних видів судових експертиз, що вирішують ключові в цих категоріях проваджень питання, належать такі:

1. Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Слідчому під час підготовки до призначення експертизи наркотичних засобів необхідно дотриматись таких рекомендацій: рідина, що направляється на дослідження, повинна бути герметично закрита; тверді сипучі речовини загортають у щільний папір, щоб в ньому не було ушкоджень, нічого не просипалося; кожен об'єкт повинен бути поміщений у відповідну упаковку, щоб не відбулося змішування зразків дослідження; категорично забороняється використовувати для упаковки шприців з оголеними ін'єкційними голками непрозорі пакети; всі упаковки повинні бути забезпечені пояснювальними текстами, правильно опечатані.

Іноді практичні працівники вважають, що відбір зразків речовин вимагає застосування спеціальних прийомів. У результаті відбір зразків має спрощений характер (наприклад, проводиться злив верхнього шару рідини без урахування осідання важких фракцій; від маси неоднорідного сипучої речовини відбирається одна проба тощо).

Внаслідок цього на експертизу надходять зразки речовин, які не є репрезентативними, що призводить до неповноцінних висновків, викликає необхідність додаткового відбору проб, веде до затягування слідства. Об'єктами експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів є речовини, що включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

За вилученими речовинами рекомендовано такий перелік питань:

1) чи містять представлені на дослідження об'єкти наркотичні, психотропні речовини або прекурсори? Якщо так, то які саме, яка їхня маса, об'єм;

2) чи мають вилучені в різних місцях або в осіб наркотичні засоби психотропні речовини або прекурсори загальне джерело походження (однакові фізико-хімічні показники, якісний та кількісний склад);

3) чи використовувалася представлена на дослідження рослинна маса для виготовлення наркотиків, чи є в ній сліди наркотичних засобів, якщо так, то яких саме;

4) чи мають представлені на дослідження речовини спільну родову (групову) належність;

5) який вміст наркотично активних компонентів у речовинах;

6) чи є серед представлених об'єктів хімічні речовини, які використовують при виготовленні наркотичних засобів або психотропних речовин (яких саме); якщо так, то які і на яких стадіях вони використовуються;

7) чи є серед представлених об'єктів хімічні речовини, які використовують під час виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин (яких саме), якщо так, то

які і на яких стадіях вони використовуються (для вирішення питання надається протокол допиту підозрюваного або надруковані листи синтезу наркотичного засобу чи психотропної речовини);

8) чи є надані на дослідження зразки рослинами, які вміщують наркотичні та психотропні алкалоїди.

За вилученням обладнанням рекомендовано такий перелік питань:

1) чи є на представлених об'єктах (предметах) сліди (залишки, нашарування) наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів або інших речовин, якщо так, то яких і яка їх маса;

2) чи можуть представлені на дослідження предмети використовуватися для виготовлення (синтезу) наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (для вирішення питання надається протокол допиту підозрюваного або надруковані листи синтезу наркотичного засобу або психотропної речовини).

За вилученими записами рекомендовано такий перелік питань:

1) чи наявні у вилучених записах описи методик виготовлення (здійснення синтезу) наркотичних засобів або психотропних речовин, якщо так, то яких саме;

2) чи можливо виготовлення (здійснення синтезу) наркотичних засобів або психотропних речовин згідно з описом.

2. Судово-фармакологічна експертиза є необхідною, оскільки видів та найменувань ліків, їх виробників стає все більше, а якість лікарських препаратів і відповідність їх терапевтичному застосуванню викликає багато питань. Фармацевтична експертиза відрізняється від біологічної та експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів завданнями, об'єктами, методами дослідження та спеціальними знаннями, що потрібні експерту для її проведення. Призначається вказана експертиза в разі необхідності вирішення таких ***питань, що ставляться перед експертом:***

1) чи є ця речовина лікарським препаратом, якщо так, то яким саме;

2) чи є на аналізованому об'єкті залишки фармацевтичних засобів, якщо так, то яких саме;

3) чи є в поданих ліках які-небудь домішки, якщо так, то які саме й у яких кількостях;

4) чи можуть ці ліки застосовуватися без призначення лікаря;

5) якщо аналізована речовина є лікарським засобом, який порядок його відпуску в лікарських цілях, чи може він видаватися аптеками без рецепта лікаря, у будь-яких формах і яка кількість відпуску за одним рецептом тощо.

3. Судова хіміко-технологічна експертиза призначається в разі необхідності ***вирішення таких питань:***

1) чи мають представлені на дослідження об'єкти спеціальне хіміко-технологічне призначення, якщо так, то яке саме;

2) чи можуть представлені на дослідження об'єкти використовуватися для рафінування, екстракції або інших дій, у результаті яких відбувається перетворення наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів на готові до використання форми наркотичних засобів чи психотропних речовин;

3) чи є на представлених об'єктах сліди (залишки, нашарування) наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів або інших речовин, якщо так, то яких саме і яка їх вага;

4) чи є на рукописах описи методик виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, якщо так, то яких саме;

5) чи можливе виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин згідно з описом;

6) чи можливе виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, згідно зі схемами та описами їхнього отримання, які викладені в протоколі допиту обвинуваченого (підозрюваного).

4. Судово-біологічна експертиза призначається з метою встановлення належності речовини рослинного походження до конкретного біологічного роду, виду та ін., а також виявлення мікрооб'єктів зазначеного походження в будь-якій масі або на предметах обстановки місця події (предметах-носіях); встановлення спільної родової (групової) належності декількох порівнюваних об'єктів; установлення належності об'єктів біологічного походження до одного цілого; визначення біологічних характеристик стану об'єкта (стадії розвитку рослини, причин та часу змін її стану, механізму пошкодження та ін.)

При призначенні зазначеної експертизи **перед експертом ставляться такі питання:**

- 1) яка природа цього об'єкта; якщо він рослинного походження, то яка його таксономічна належність;
- 2) чи є ця рослина наркомісткою, якщо так, то до якого виду вона належить;
- 3) чи аналогічними ці рослини зразкам рослин, вилучених з місця посіву;
- 4) чи могли за певний період статися ті або інші зміни в розвитку рослинного об'єкта.

5. Предметом судово-психіатричної експертизи є визначення психічного стану осіб у конкретні проміжки часу та відносно певних обставин, що має доказове значення для органів досудового слідства та суду.

До критеріїв призначення судово-психіатричної експертизи в кримінальних провадженнях щодо збуту наркотичних засобів належать:

- 1) відомості про те, що особа перебувала або перебуває під наглядом психоневрологічного або наркологічного диспансеру, або перебувала на лікуванні в психіатричному або наркологічному лікувальному закладі, визнавалась раніше неосудною та перебувала на примусовому лікуванні, має інвалідність по психічному захворюванню;
- 2) відомості про те, що особа була звільнена від служби в армії у зв'язку з психічним розладом;
- 3) відомості про те, що особа навчалась у школі для розумово відсталих;
- 4) відомості про неправильну або дивну поведінки особи в період, який передував кримінальному правопорушенню, дані про незвичайну поведінку обвинуваченого, підсудного в період скоєння діяння, що йому інкримінується, або поведінку, яка неадекватна ситуації під час проведення з ним судових або слідчих дій;
- 5) відомості з показань свідків, родичів, знайомих, із виробничих і побутових характеристик про особливості поведінки (недоречні висловлювання та вчинки, немотивовані приступи збудження, судомні приступи, інтелектуальна неспроможність, спроби самогубства тощо), які розглядались свідками як прояви психічних розладів;
- 6) повідомлення особи про свої хворобливі переживання та суб'єктивні відчуття, які можуть свідчити про наявність будь-яких розладів психічної діяльності;
- 7) відомості про перенесені захворювання головного мозку (черепно-мозкові травми, менінгоенцефаліти, порушення мозкового кровообігу тощо) або тяжкі соматичні захворювання, які супроводжуються психічними порушеннями.

На вирішення судово-психіатричної експертизи можуть бути поставлені такі питання:

- 1) чи страждала особа в період вчинення правопорушення будь-яким психічним захворюванням, чи проявлявся в неї тимчасовий розлад психічної діяльності;
- 2) чи страждає особа зараз на будь-які психічні захворювання; якщо особа страждає нині на психічну хворобу, то яких заходів медичного характеру вона потребує (лікування на загальних підставах, примусове лікування в психіатричній лікарні за місцем проживання, примусове лікування в психіатричній лікарні спеціального типу чи системи);
- 3) якщо в особи є відхилення психіки, то чи не позбавляють вони її здатності усвідомлювати свої дії і керувати ними;
- 4) чи страждає особа на хронічний алкоголізм, чи не потребує вона з цього приводу примусового лікування;

5) чи здатна особа (обвинувачуваний, потерпілий, свідок) з урахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей та стану розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення в справі, та давати щодо них правильні показання.

6. Комп'ютерно-технічна експертиза призначається для встановлення наявності на носіях інформації необхідних відомостей (про відвідування певних сайтів, створення і розміщення рекламних оголошень на певних інтернет-сторінках). Для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, експерту надається сам комп'ютерний носій, а за потреби комп'ютерний блок (комплекс комп'ютерних засобів, до складу якого входить досліджуваний носій).

Для збереження наданих на дослідження носіїв інформації в робочому стані вони надаються в окремих пакуваннях; системні блоки персональних комп'ютерів надаються в пакуваннях, що унеможливають доступ до носіїв інформації безпосередньо чи підключення системного блока до мережі живлення. Для встановлення відповідності програмних продуктів певним параметрам експерту надається носій з копією досліджуваного програмного продукту або програмного коду.

З метою визначення, які саме об'єкти слід надати експерту в кожному конкретному випадку, а також як їх відбирати для дослідження, доцільно отримати консультацію експерта (спеціаліста) в галузі комп'ютерної техніки.

Комп'ютерна експертиза включає безліч підвидів, які найчастіше використовують у комплексному дослідженні з іншими видами експертиз, наприклад криптографічною, відеофоноскопичною тощо, що дозволяє незалежним експертам надати об'єктивні ґрунтовні висновки.

Рекомендований перелік питань при призначенні комп'ютерно-технічної експертизи комп'ютерів, системних блоків комп'ютерів та їх комплектуючих, серверів, ноутбуків, жорстких дисків, флеш-накопичувачів, модемів, маршрутизаторів та ін.:

1) чи міститься на цьому носії інформація стосовно (зазначити, яка інформація цікавить) і у якому вигляді;

2) чи містить носій досліджуваного комп'ютера інформацію про певні (зазначити, які саме) дії користувача;

3) чи піддавався досліджуваний накопичувач певним процедурам з метою знищення інформації;

4) чи перенесена інформація з іншого носія;

5) яким чином інформація (зазначити, яка саме) перенесена до досліджуваного комп'ютера (носія);

6) яка технологія та хронологія створення електронного документа (зазначити електронний документ та певний зміст);

7) які атрибути (час друку, редагування, створення, видалення тощо) файлів, що містять інформацію стосовно... (зазначити зміст);

8) чи містить накопичувач інформації досліджуваного комп'ютера певне (зазначити, яке саме – встановлене, не встановлене) програмне забезпечення;

9) які функціональні несправності має це комп'ютерне обладнання або його окремі складові та пристрої і як ці несправності впливають на роботу обладнання в цілому;

10) чи можливо виконання певних дій за допомогою цього програмного продукту;

11) чи можливе вирішення певного завдання за допомогою цього програмного продукту;

12) чи реалізовані в цьому програмному продукті (програмному коді) функції, передбачені технічним завданням на його розробку.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань для експертизи програмних продуктів (комп'ютерних програм, баз даних тощо):

1) чи в працездатному стані надані на дослідження об'єкти;

2) чи містяться на наданих на дослідження об'єктах серед наявних та видалених даних інформація у вигляді файлів текстових документів, таблиць що містять ключові слова: «...», «...», «...»; якщо так, то які атрибути (дата та час створення, редагування, друку, видалення тощо) мають ці файли;

3) чи містить накопичувач інформації досліджуваного комп'ютера програмне забезпечення (зазначити яке саме, назву); якщо так, то яка його версія, дата установки;

4) чи містить носій досліджуваного об'єкта інформацію про певні (зазначити конкретно, які саме) дії користувача;

5) які мережеві налаштування має операційна система наданого на дослідження комп'ютера;

6) чи містяться на носії відомості щодо мережевої активності користувача (історія відвідування сайтів мережі Інтернет, історія завантаження файлів або історія роботи окремого програмного продукту – вказати якого), якщо так, то які саме;

7) чи міститься на носіїв інформація про відвідування інтернет-сайту (вказати конкретну адресу)?

8) чи містяться на наданому на дослідження носії відомості про листування користувачів засобами електронного зв'язку (електронної пошти, текстове листування у програмах обміну повідомленнями);

9) чи відбувалося підключення зовнішніх носіїв інформації до наданого на дослідження комп'ютера; якщо так, то яких і коли саме.

Рекомендований перелік питань при призначенні комп'ютерно-технічної експертизи мобільного телефону:

1) чи є в пам'яті до наданого на дослідження мобільного телефону (SIM-карти) списки контактів (телефонна книга), SMS та MMS повідомлення від абонентів, історія викликів (журнал дзвінків); якщо так, то скопіювати їх зміст на оптичний носій;

2) чи містяться в пам'яті до наданого на дослідження мобільного телефону відомості про листування користувачів у додатках призначених для спілкування в мережі Інтернет (Viber, Skype, Telegram, WhatsApp та ін.); якщо так, то чи містять вони інформацію щодо історії повідомлень та дзвінків;

3) чи є в пам'яті до наданого на дослідження мобільного телефону графічні файли (цифрові фотографії користувача), відеофайли, аудіофайли створені програмою диктофону; якщо так, то скопіювати їх на наданий носій.

Аналіз електронних даних по наркозлочинах, які вчиняються з використанням можливостей кіберсфери

Схема вчинення сучасних наркозлочинів передбачає застосування широковідомих методик спецслужб з обміну певними предметами через систему схованок, які у наркосередовищі називають «кладами» або «закладками». Підвищена конспіративність описуваного виду злочинів передбачає відсутність особистих контактів між учасниками схеми. Спілкування між співучасниками та клієнтурі зі збувачем відбувається з використанням можливостей кіберсфери. Враховуючи наведене, для ефективного документування описаної категорії злочинів правоохоронним органам доводиться проводити аналіз значної кількості даних в електронному вигляді.

Серед головних видів електронних даних, з якими доводиться мати справу правоохоронним органам у досліджуваному контексті, є:

1. База даних з особистими даними закладників, яка, як правило, зберігається в організатора, комірника або оператора, тому їх ідентифікація може допомогти виявити усі нижні ланцюги організованого злочинного угруповання.

2. Відомості про криптовалютні транзакції. Слід враховувати, що розрахунки за великі партії наркотичних та/або психотропних речовин можуть відбуватися у криптовалюті. Також криптовалюту використовують для відмивання коштів, одержаних від наркоторгівлі. У цьому разі відслідковування руху коштів є доволі складним завданням

для правоохоронних органів, зважаючи на вбудовані механізми знеособлення, закладені в алгоритми роботи криптовалют. Виведення грошей у готівку з гаманців є слабким елементом у ланцюгу передачі коштів. За допомогою аналізу деталей такого виведення найбільш ймовірно визначити учасників обміну криптовалюти.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, де фігурують криптовалюти, зокрема біткоїн, вхідним для аналізу є біткоїн-адреса – ідентифікатор, з яким в розподіленій базі даних асоційований певний баланс біткоїн-монет. Біткоїн-адреси можуть бути представлені у двох форматах Base58 і Bech32.

Для витрачання коштів з біткоїн-адреси (формування транзакції) залежно від типу адреси потрібно знати один або декілька приватних (секретних) ключів. Адресі, що починається з цифри 1, відповідає один приватний (секретний) ключ, знання якого дозволяє підписувати транзакцію при витрачанні коштів з цієї адреси. Адресі, що починається з цифри 3, поставлено у відповідність декілька приватних ключів. У цьому разі залежно від визначеного сценарію для підпису транзакції потрібно використати або всі або певну кількість ключів з усіх.

Адреса є анонімною і не містить інформації про власника. Генерація адреси здійснюється відповідним програмним забезпеченням локально без підключення до мережі біткоїн.

Одна людина може мати необмежену кількість біткоїн-адрес. Кожного разу для отримання коштів можна створювати нову адресу. Програмне забезпечення біткоїн-гаманця може оперувати будь-якою кількістю адрес або кожна адреса може обслуговуватися окремим гаманцем.

Усі затверджені транзакції (ті, що потрапили у блокчейн) у вигляді блоків із зазначенням суми, адреси відправника і адреси отримувача перебувають у вільному доступі та доступні для ознайомлення на різноманітних ресурсах інтернету. Будь який користувач може завантажити увесь актуальний журнал біткоїн-транзакцій (блокчейн), що надає принципову можливість побудувати ланцюг руху коштів між різними біткоїн-адресами.

На рис. 1 показана структура однієї з транзакцій.

Рис. 1. Структура біткоїн-транзакції

На рис. 1 можна побачити, що унікальний номер транзакції:

f290765a72fac3de76ccf5bee023591dc91422c308e3cdf4d2ec5404263cb92.

Ймовірно одна особа (якщо не застосовувались засоби додаткової анонімізації) володіє двома рахунками з відповідними балансами:

1FtgbETWxRengmLFn9EKDVxDWunx5SBSDs (0.00884457 BTC);

13qeAMbc683Xf2T2ttn4KXdmC88ztPGp4j (0.05441115 BTC).

Оскільки ініціює одночасно два перекази на дві адреси, з яких монети ще не витрачені:

16LNuMtsUv3S84DUUzwAaxkoPtYX7PvKju - (Unspent) 0.00788209 BTC;

1MAGWm9Bxn71uJuqqTyPPSTjmj3SjJFRjA - (Unspent) 0.05122363 BTC.

Ймовірно, що одна із адрес отримання належить ініціатору транзакції, куди він перераховує остачу. Таким чином, можна відслідкувати ланцюг руху коштів з виходу певної адреси на вхід іншої (інших).

З метою ускладнення аналізу біткоїн-транзакцій у глобальній мережі з'явилися ресурси, що пропонують послуги «мікшування» шляхом прийняття спочатку на одну адресу або кілька адрес коштів від багатьох користувачів, а потім у випадковому порядку і з різною затримкою в різних транзакціях переказ коштів на адреси, що наперед визначені користувачами сервісу мікшування. Також існує метод підвищення анонімності CoinJoin, який не потребує наявності третьої довіреної сторони, а передбачає об'єднання переказів в одну транзакцію від декількох користувачів.

Наявні біткоїн-адреси за допомогою пошукових сервісів потенційно можливо зв'язати із IP-адресою, доменним ім'ям, електронною поштою, обліковим записом користувача якого-небудь сервісу, ідентифікатором соціальних мереж тощо. Анонімність біткоїн-адреси втрачається під час обміну монет біткоїн на фіатну (звичайну) валюту в обмінних сервісах, біржах тощо.

Як засіб автоматизації пошуку та побудови схеми відношень різних ідентифікаторів біткоїн-транзакцій можна використовувати безкоштовну програму Maltego Community Edition (maltego.com) із встановленим трансформатором аналізу біткоїн ідентифікаторів.

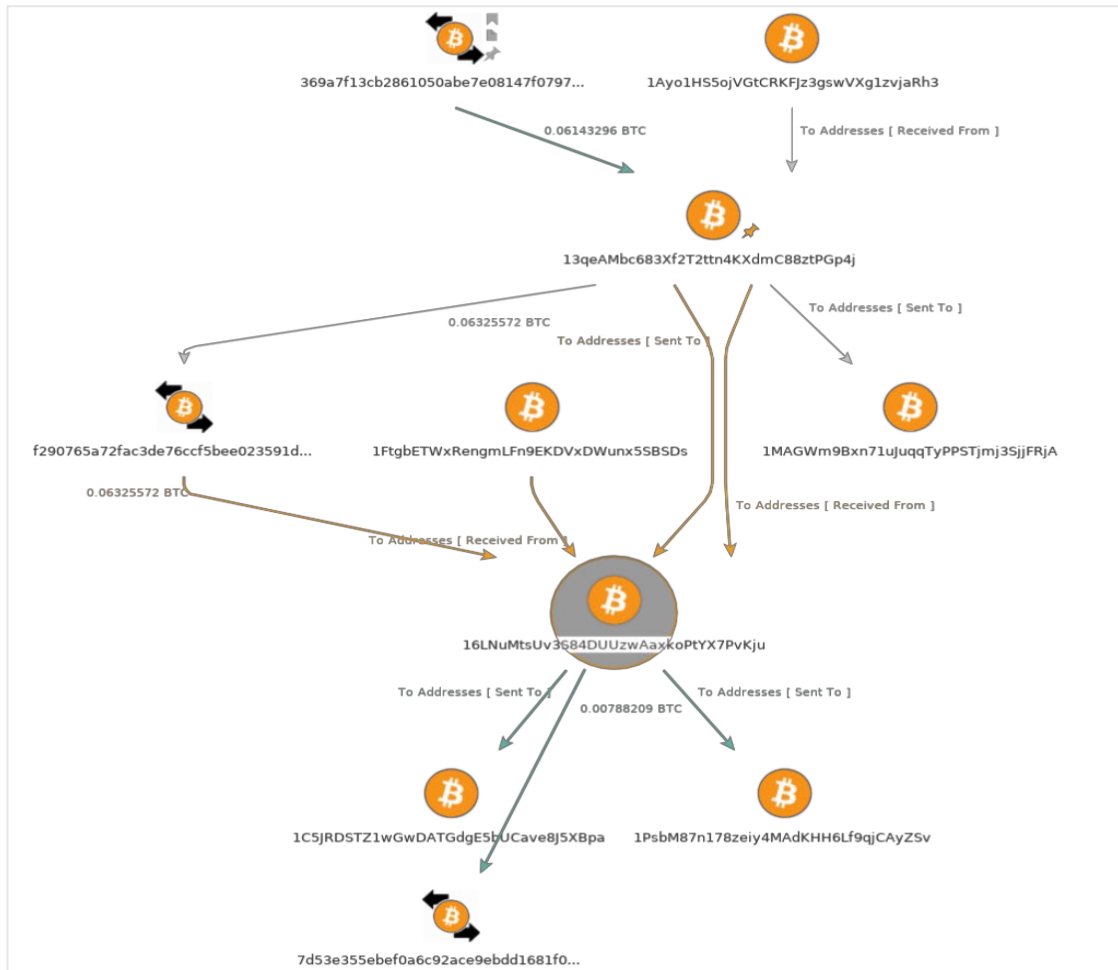

Рис. 2. Приклад побудови логічної схеми транзакцій між певними адресами в Maltego Community Edition

Проведений аналіз засвідчив, що серед інструментів аналізу в роботі правоохоронних органів також можна застосовувати:

- bitcoveview.info – для візуалізації транзакцій;

- github.com/mikispag/bitiodine – для аналізу біткоїн блокчейн з можливістю класифікації;
- github.com/BitcoinOpReturn/OpReturnTool – для вилучення OP_RETURN метаданих з біткоїн блокчейн;
- blockchain.info – для швидкого виконання базових функцій аналізу транзакцій;
- anyblockanalytics.com – для аналізу руху різних криптовалют;
- Chainalysis, Elliptic, Ciphertrace, Blockchain Inspector – для аналізу ризиків, пов'язаних з біткоїн-транзакціями.

Одним з потужних інструментів аналізу є платформа crystalblockchain.com, яка дозволяє проводити ризик-аналіз Bitcoin (BTC), Bitcoin Cash (BCH), Ethereum (ETH), Ethereum tokens: ERC20 & ERC721, Litecoin (LTC), Tether (USDT), Ripple (XRP).

Основною аналітичною цінністю сервісу Crystal Expert є база ідентифікованих та неідентифікованих володільців (entities) біткоїн-адрес, що підтримується в актуальному стані. На момент написання роботи база містила 3 299 володільців біткоїн-адрес (bitcoin entities), які розділені на такі типи: автомати покупки/продажу біткоїн; кримінальні торгові майданчики в TOR мережі; суб'єкти надання нелегальних послуг за криптовалюту через TOR мережу; криптовалютні біржі з градацією ризику відмивання грошей; шахрайські обмінники криптовалют; сайти азартних ігор; нелегальні сервіси з оплатою криптовалютою; майнери криптовалют; сервіси мікшування; легальні онлайн-сервіси надання послуг, пов'язаних із криптовалютою; сервіси онлайн-гаманців; некласифіковані сервіси, що пов'язані з криптовалютою; системи обробки криптовалютних платежів; програми-вимагачі криптовалют; шахрайські ресурси, пов'язані з криптовалютами; адреси, на які виводились вкрадені монети.

Кожному типу володільця (entity type) або володільцю біткоїн-адрес (entity) призначається або розраховується оцінка ризику (risk score) на підставі ймовірної участі в протиправній діяльності та легальності походження коштів.

Налаштування власного профілю шкали оцінки ризику дозволяє враховувати особливості розслідування.

Наприклад, для визначеного на рис. 3 профілю шкали оцінки ризику величина ризику неідентифікованих володільців біткоїн-адрес (unnamed entity), які отримують і відправляють кошти через проміжні біткоїн-адреси, показана на рис. 4. Зміна профілю шкали оцінки ризику призводить до зміни величини ризику для тих же неідентифікованих володільців біткоїн-адрес.

Entity type	Risk Score	Receiving direction	Sending direction
Darknet Marketplace	100%	None	High
Exchange With High ML Risk	25%	High	None
Gambling	75%	High	High
Ransom	50%	High	High

Рис. 3. Тестовий профіль № 1 шкали оцінки ризику

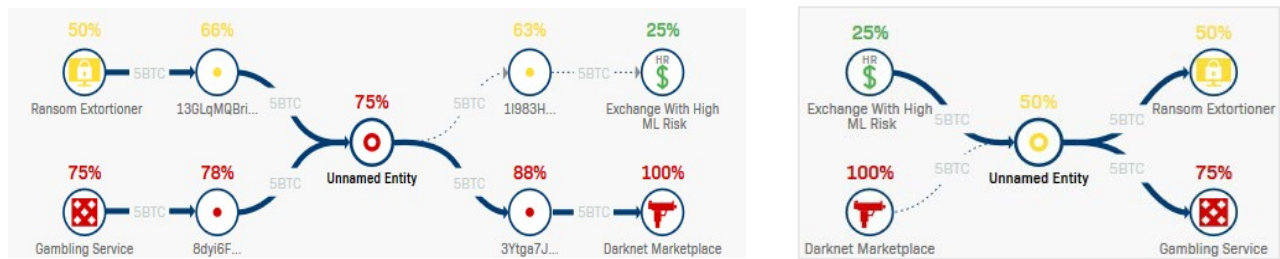

Рис. 4. Обчислений згідно з тестовим профілем № 1 ризик неідентифікованих володільців біткоїн-адрес

Crystal Expert містить п'ять основних і два додаткових інструменти розслідування.

Інструмент «Справи» (Cases) призначено для управління розслідуваннями у вигляді справ. Тут можна створювати нові справи і переглядати поточні. Сторінка справи містить основні деталі, адреси, візуалізації та відстеження, додані до справи.

Інструмент «Дослідник» (Explorer) призначений для дослідження транзакцій, блоків та адрес, а також відображення інформації про ідентифікованих володільців біткоїн-адрес, їх типів, основних майнерів та курс біткоїну.

Інструмент «Відстеження» (Tracking) дозволяє відстежувати в часі подальший рух коштів за визначеною транзакцією або групи транзакцій. Відстеження може виявити, чи потрапили вихідні кошти з визначеної транзакції до ідентифікованого володільця біткоїн-адреси, наприклад біржі або платіжного процесора, що так само може дозволити ідентифікувати через відповідні правові процедури власника вихідної біткоїн-адреси.

Інструмент «Монітор» (Monitor) в основному призначений для compliance-офіцерів фінансових інституцій, дозволяє за налаштованими правилами перевіряти ступінь ризикованості (risk score) певних транзакцій.

Інструмент «Інформаційна панель» (Dashboard) розділений на секції інформування користувача про створені і збережені ним: справи, візуалізації, переліки відстеження руху коштів, закладки сторінок аналізу адрес, блоків транзакцій, транзакцій та володільців адрес.

При дослідженні в основному інструменті «Дослідник» певної біткоїн-адреси Crystal Expert надає інформацію про категорію володільця адреси, поточний баланс, кількість транзакцій, поточний стан, дати першої і останньої активності, величину ризику (risk score) щодо імовірної участі в кримінальній діяльності і кримінальності походження коштів.

Тут же для володільця цієї адреси відображається загальна якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення коштів) з іншими ідентифікованими володільцями біткоїн-адрес із зазначенням величини ризику (рис. 5).

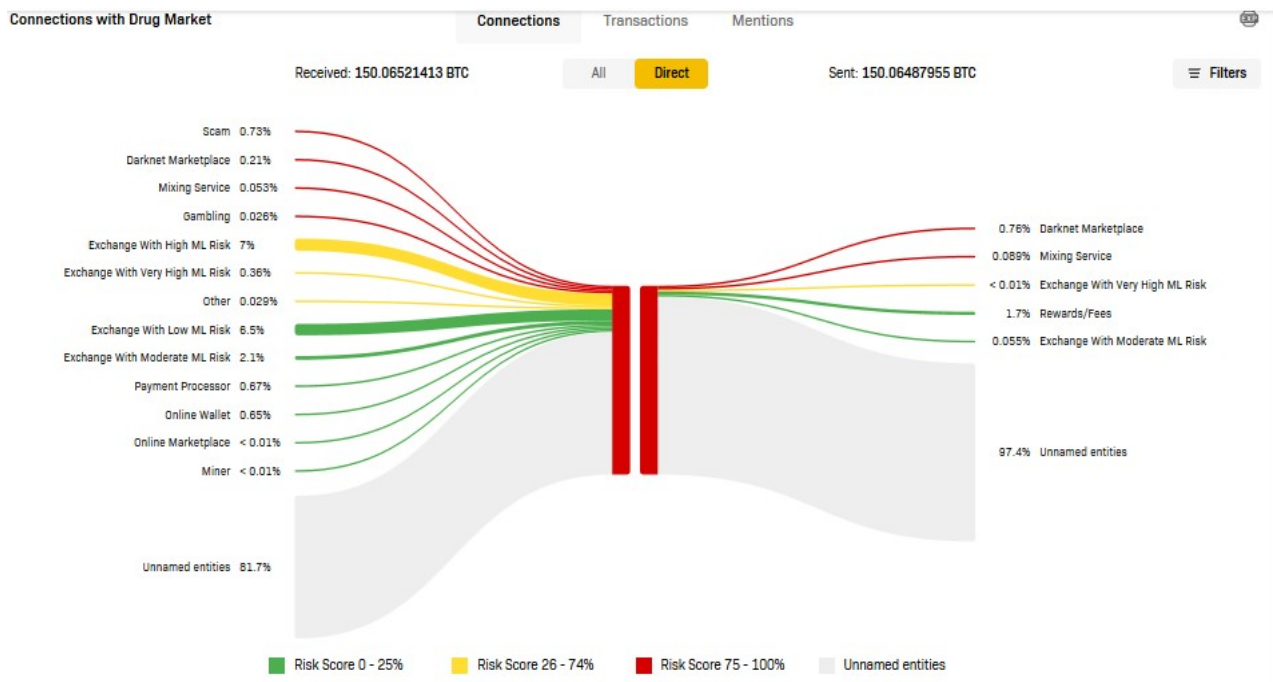

Рис. 5. Якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення коштів) певної біткоїн-адреси з іншими ідентифікованими володільцями біткоїн-адрес

Через інструмент «Візуалізація» (Visualization) транзакції з досліджуваною біткоїн-адресою можна подати у вигляді графіка (рис. 6) та керувати відображенням його вузлів.

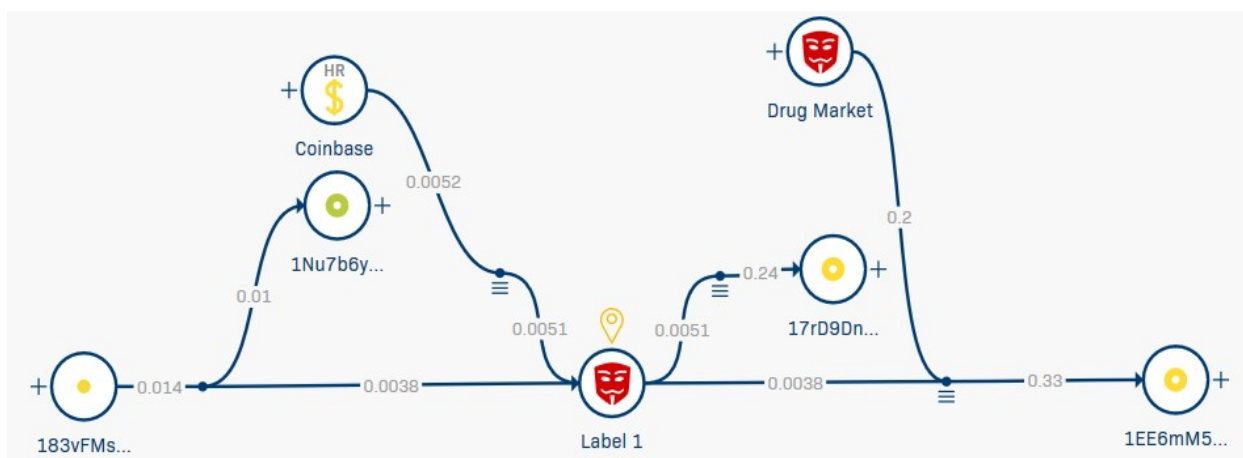

Рис. 6. Візуалізація транзакцій з досліджуваною біткоїн-адресою

З огляду на зазначений функціонал платформа Crystal Expert може ефективно забезпечувати розслідування кримінальних правопорушень, в яких фігурують визначені криптовалюти.

3. Інформація про наркокрамницю та її учасників, розміщена в мережі Інтернет. Процес ідентифікації учасників наркоугруповання у загальному випадку передбачає рух від оператора, контакти якого можна зустріти на рекламних оголошеннях. Такі оголошення можуть бути розміщені як у фізичному середовищі, так і в мережі Інтернет. Протягом документування оголошень необхідно звернути особливу увагу на час розміщення повідомлення, його мову та стиль написання. Така інформація може допомогти встановити як приблизний час початку здійснення правопорушення, так і місце розташування автора повідомлення.

Суттєву допомогу в ідентифікації правопорушників може надати ретроспективний аналіз користувачів таких майданчиків як Legalizer, BigBro Labrc тощо, які використовуються особами, причетними до наркоторгівлі, для рекламування своїх послуг, обговорення «товару» тощо. Практика показала, що аналіз старих постів того чи іншого користувача, виставлених ним претензій у так званий «арбітраж» тощо, може допомогти його ідентифікувати.

При аналізі накопичених відомостей слід звернути особливу увагу на такі категорії осіб:

- раніше засуджених за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;
- працівників установ, пов'язаних з хімією та фармакологією;
- медичних працівників;
- студентів та випускників технічних вишів, які є обізнаними у сфері комп'ютерних технологій та схильні до вчинення протиправних дій;
- студентів та випускників медичних та фармацевтичних вишів, у тому числі коледжів;
- переселенців із зони проведення операції об'єднаних сил, які перебувають у скрутному матеріальному становищі;
- чинних та колишніх працівників правоохоронних органів, обізнаних у сфері протидії наркозлочинності та/або комп'ютерних технологій.

При перевірці осіб, особисті дані яких з'явилися під час розслідування у тому чи іншому контексті, слід також звернути увагу на їхніх близьких, які можуть підходити під одну або декілька з наведених категорій.

4. Відповіді установ, підприємств, організацій щодо ідентифікаторів, які використовують фігуранти. Тут передусім йдеться про аналіз відповідей установ, через які одержуються кошти від споживачів наркотичних засобів. Діяльність онлайн-наркомрамниць передбачає часте відвідування інтернету його учасниками. При цьому через збої в програмному чи апаратному забезпеченні, самовпевненість, недостатнє знання правопорушниками інформаційних технологій тощо при зверненні до гаманців з коштами, одержаними від споживачів, може фіксуватися реальна IP-адреса обладнання правопорушників, що дає змогу правоохоронцям у подальшому їх ідентифікувати, здійснивши належний аналіз відповідних електронних документів.

Усі відповідні відомості слід витребувати не лише в паперовому, а й в електронному вигляді для подальшого аналізу з використанням спеціалізованого програмного забезпечення (формат .xls, .xlsx тощо).

Практика засвідчує, що найбільш слабким місцем у діяльності угруповання є ланцюжок передачі коштів. Саме його вивчення часто дає змогу встановити організатора вчинення злочину. Із часом злочинці втрачають пильність, припускаються помилок у бажанні пришвидшити або іншим чином спростити одержання коштів, зменшити комісійні витрати тощо. Все це грає на руку правоохоронцям та допомагає документувати діяльність злочинного угруповання. Так, наприклад, аналіз трансакцій виведення коштів з наркомагазину з використанням банківських платіжних карт може допомогти виявити на перший погляд незначні деталі, які вказуватимуть на особу організатора злочинної схеми. Як відповідні сліди можна виокремити оплату за комунальні послуги, послуги таксі, поповнення рахунку телефону тощо.

Під час аналізу даних у табличному форматі, що стосуються руху коштів по гаманцях та карткових рахунках, потрібно враховувати декілька важливих нюансів:

1) під час одержання даних по електронних гаманцях повні номери банківських платіжних карток, як правило, надаються на окремому аркуші, при цьому їх перелік може не містити всіх номерів карток з розділів, присвячених руху коштів. Для того, щоб у подальшому якомога повніше замінити неповні номери карток повними, потрібно зібрати повні

номери карток з усіх файлів відповідей про гаманці та занести їх до окремого файлу. Відповідну таблицю в подальшому слід використовувати для заміни значень неповних номерів карток повними;

2) для коректного розрахунку за формулами слід привести дані в таблицях до належного формату. Так, наприклад, нерідко у таблицях суми переведених коштів вказуються у форматі «***.***». Враховуючи, що Excel сприймає числа, якщо ціла та дробова частини числа розділено комою, слід замінити крапки на коми у відповідних полях таблиці;

3) для автоматизації підрахунку даних для їх занесення в протокол потрібно активно застосовувати фільтри табличних процесорів за різними полями.

Для того, щоб ефективно перевірити правильність складання протоколів огляду документів про гаманці та картки, а також уявляти цілісну картину про структуру, обсяги та напрямки платежів, потрібно узагальнити інформацію по всіх гаманцях та представити її в окремому табличному файлі. Цей файл може складатися з аркушів із:

- назвами гаманців/карток, у яких узагальнено інформацію по окремих гаманцях;
- узагальненою інформацією по всіх картках;
- узагальненою інформацією по всіх гаманцях;
- повною узагальненою інформацією по всіх картках і гаманцях.

Для проведення розрахунків може бути використано такі формули:

1) для заміни неповних номерів карток повними:

=ЕСНД (ВПП(X2; 'C:\...\[FullCards.xls] FullCards'!\$A\$2:\$B\$1492;2;ЛОЖЬ);X2),

де X2 – клітинка, яка містить неповний номер картки, на аркуші з інформацією про рух коштів; 'C:\...\[FullCards.xls] FullCards'!\$A\$2:\$B\$1492 – повний шлях до таблиці, де в полі А міститься перелік неповних номерів карток для усіх гаманців, а в полі В – перелік повних номерів карток для усіх гаманців;

2) для підрахунку кількості трансакцій за певним ідентифікатором (номером гаманця, картки тощо):

=СЧЁТЕСЛИ('Назва'!\$X:\$X;Y2),

де *Назва* – назва аркушу з інформацією про поповнення; X – поле з повними номерами карток на аркуші з інформацією про рух коштів (одержується за попередньою формулою); Y2 – відповідна клітинка з поля, у якому містяться повні номери карток на аркушах з інформацією про рух коштів;

3) для підрахунку кількості трансакцій по картках у файлі узагальнення, а також для підрахунку загальної суми поповнення/виведення коштів за певним ідентифікатором (номером гаманця, картки тощо):

=СУММЕСЛИ('Назва'!\$X:\$X;"&Y2;'Вивід коштів з гаманців'!\$Z:\$Z),

де *Назва* – назва аркушу з інформацією про поповнення;

X – поле з повними номерами карток на аркуші з інформацією про рух коштів;

Y2 – відповідна клітинка з поля, у якому містяться повні номери карток на аркушах з інформацією про рух коштів;

Z – поле з сумами поповнень на аркуші з інформацією про рух коштів.

Підсумкові дані можна розмістити на окремих аркушах в окремому файлі Excel.

Структура відповідних таблиць на всіх аркушах буде однаковою, тому для збирання даних з них можна скористатися такою процедурою:

1) в програмі Excel (версія 2016 і вище) слід відкрити вкладку «Дані» та натиснути кнопку «Скласти запит» → «З файлу» → «З книги», після чого обрати файл з підготовленими аркушами з узагальненою інформацією по кожному гаманцю;

2) у вікні навігатора обрати будь-який аркуш та натиснути кнопку «Правка»;

3) у панелі «Застосовані кроки» видалити все, крім пункту «Джерела»;

4) у полі «Kind» за допомогою фільтра слід прибрати зайві дані, залишаючи тільки ті аркуші, які потрібні для узагальнення. За необхідності слід натиснути кнопку «Використати перший рядок як заголовок». Можна також видалити всі допоміжні поля, крім «Name» і «Data»;

5) розгорнути дані в єдину таблицю, для чого, натиснувши подвійну стрілку в полі «Data», прибрати позначку «Використовувати вихідне ім'я стовпця як префікс» та натиснути «ОК»;

6) у разі потреби в таблиці, що відкрилася, потрібно видалити за допомогою фільтру заголовки таблиць, що повторюються на початку даних з кожного доданого аркушу, та порожні рядки;

7) у панелі «Властивості» вказати ім'я запиту та на вкладці «Головна» натиснути кнопку «Закрити та завантажити»;

8) у разі додавання нових аркушів та необхідності їх включення до узагальнених даних, потрібно перейти на аркуш із створеним запитом та натиснути кнопку «Оновити».

Дані з отриманої підсумкової таблиці можуть бути використані для узагальнення інформації щодо руху коштів по всіх картках та гаманцях.

Для візуалізації руху коштів, побудови ієрархічної структури елементів та виділення відповідних кластерів корисно застосовувати додаткове програмне забезпечення як от Maltego IBM або i2 Analyst's Notebook. З метою уникнення перевантаження побудованої схеми даними в параметрах зв'язків достатньо вказувати їхню кількість. Таким чином, на підсумковій схемі буде видно структуру трансакцій та їхню кількість.

При складанні протоколів огляду електронних гаманців, банківських платіжних карток тощо слід перевіряти встановлені номери мобільних телефонів на предмет їх використання в месенджерах. Результати такої перевірки, інформацію про спільні картки для виведення коштів з різних гаманців, картки з найбільшими сумами виведення слід зафіксувати в протоколі.

Під час документування роботи наркомагазину правоохоронцям також варто дізнатися розмір середньої щомісячної винагороди закладників та операторів. Вказане робиться для того, щоб у подальшому під час аналізу трансакцій по гаманцях та відповідних банківських платіжних картках можна було висунути припущення про належність окремих карток певним категоріям співучасників. Так, якщо щомісячна винагорода оператора становить 20-30 тис. грн, то відповідно приблизно таке надходження на місяць має відбуватися на закріплену за ним картку.

5. Електронні дані, вилучені під час оглядів місця події та обшуків. Варто пам'ятати, що за згаданою категорією злочинів значна частина доказової інформації зберігається в електронному вигляді. Тому під час проведення обшуків, а також огляду вилучених засобів комп'ютерної техніки потрібно зосередитись на правильному збиранні такої інформації. Один з найбільш сучасних алгоритмів криміналістичного вилучення електронної інформації було запропоновано в роботі «Особливості огляду засобів комп'ютерної техніки».